

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΟΡΙΑΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ.

Άννα Ποταμιάνου

Τα προβλήματα της τεχνικής, δηλαδή των παρεμβάσεων και της ερμηνευτικής εργασίας στην προσέγγιση των περιπτώσεων που ονομάζουμε οριακές οργανώσεις, προϋποθέτουν την αναφορά σε δυο συντεταγμένες:

- α) την συντεταγμένη της μεταβιβάσεως / αντιμεταβιβάσεως
- β) την συντεταγμένη της ποικιλομορφίας των οριακών
αστερισμών

Θα αρχίσω από τη δεύτερη, διότι επιτρέπει την ευκολότερη κατανόηση της πρώτης.

Θα πω όμως ότι εάν σε όλη την διάρκεια της εδώ συναντήσεως μας κρατήσει κανείς στην σκέψη του την ευρύτητα της κλίμακος την οποίαν καλύπτουν οι οριακοί, τότε θα ακούσει τα λεγόμενα ως επιδεχόμενα ποικίλους τονισμούς και αποχρώσεις· δηλαδή θα έχει υπ' όψιν ότι τα πράγματα εμφανίζονται με διαφορετικούς βαθμούς εντάσεως στις διάφορες κλινικές εικόνες, άρα δεν υπόκεινται σε στεγανά και κατηγοριοποιήσεις.

Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα της μεταβιβάσεως των οριακών, συνεπώς και την τεχνική.

Στην ψυχαναλυτική βιβλιογραφία βρίσκει κανείς συγγραφείς που τοποθετούν την προβληματική των οριακών μεταξύ νευρώσεων και ψυχώσεων. Άλλοι μιλούν για διασταυρώσεις στοιχείων της κλινικής των οριακών με στοιχεία νευρωτικά ή και με νευρωτικά εποικοδομήματα.

Παραδείγματος χάριν, ο A. Green μιλούσε (1997) για τα χιάσματα υστερίας και οριακών περιπτώσεων.

Άλλοι προσεγγίζουν την οριακή οργάνωση προς τους προψυχωτικούς και ψυχωτικούς σχηματισμούς, όπως π.χ. η αγγλοσαξονική σχολή, ιδιαίτερα ο W.Bion, ο O.Kernberg, ο H.Searles κ.α. (Λεπτομερή βιβλιογραφία μπορεί να βρει κανείς στα Essential Papers on Borderline Disorders, έκδοση του N.Y. University Press 1986). Όμως, το ότι μηχανισμοί, που έχουμε συνηθίσει να τους θεωρούμε ψυχωτικής εμβέλειας, όπως η διχοτόμηση, η διάψευση, η απάρνηση, είναι παρόντες και στους οριακούς, δεν μας φέρνει αναγκαστικά πλησιέστερα στο ψυχωτικό πεδίο, αφού σήμερα ξέρομε ότι τέτοιου τύπου μηχανισμοί στικτικά μπορεί να εμφανιστούν στις εκδηλώσεις κάθε ατόμου.

Όμως παρά το ευρύ φάσμα που καλύπτουν οι περιπτώσεις αυτές, νομίζω εφικτό να υπογραμμίσει κανείς στοιχεία που διακρίνουν την δυναμική και την οικονομία τους.

Στην δική μου οπτική, ακολουθώντας τον A. Green, (1977) περιλαμβάνω στην κατηγορία των οριακών τα άτομα που έχουν πρόβλημα συγκροτήσεως και αναγνώρισεως ορίων μέσα/έξω. Θεωρώ ωστόσο ότι η προσέγγιση αυτή χρειάζεται συμπλήρωση μέσω της αναφοράς κυρίως σε τρία στοιχεία.

Το πρώτο, είναι ότι όταν η πραγματικότητα, εξωτερική ή εσωτερική, επιβάλλει αντιληπτικά ερεθίσματα που αφορούν ελλείψεις, στερήσεις ή απώλειες, το ψυχικό σύστημα των οριακών διεγείρεται κυρίως προς μαζικές εκφορτίσεις στο πεδίο του σώματος ή στο επίπεδο της συμπεριφοράς, μέσω πράξεων και εκδηλώσεων που δεν είναι φορείς νοήματος συνδεδεμένου με εμπειρίες του παρελθόντος, και που αποτελούν ρήγματα στη συνέχεια και συνοχή του Εγώ. Αυτές οι εκφορτίσεις παραμερίζουν τις αναπαραστατικές, συναισθηματικές και συμβολίζουσες ψυχικές διαδικασίες και θα λέγαμε, αδειάζουν τον ψυχισμό.

Ψυχικοί μηχανισμοί όπως οι διχοτομήσεις και οι διαψεύσεις που είναι σε λειτουργία πολύ περισσότερο από ό,τι οι απωθήσεις και η άρνηση στηρίζουν κυρίως την αναζήτηση της ηρεμίας, δηλαδή τείνουν να καταστείλουν τις διεγέρσεις και την συγκρούσεις. Είναι λοιπόν κοντά σε όσα ο Freud συγκεντρώνει κάτω από την μεταφορική έκφραση «ενόρμηση θανάτου», λόγω της χαμηλής διαπλοκής των ενορμήσεων.

Ο ψυχαναγκασμός επαναλήψεων που είναι εκτός της αρχής της ευχαριστήσεως/δυσαρέσκειας προέχει και αποτελεί το θεμέλιο της λειτουργίας των οριακών.

Όμως η κλινική δείχνει ότι ταυτοχρόνως ο ψυχισμός λειτουργεί υπό την επίδραση άλλων ελκυστών που τον διεγείρουν. Το διαπιστώνουμε π.χ. στις ισχυρές καθηλώσεις σε τραυματικά βιώματα αφενός, και σε φαντασιώσεις παντοδυναμίας αφ' ετέρου. Έχουμε επομένως, ένα ψυχικό όργανο που βρίσκεται στην διάθεση διαφόρων ελκυστών, προσεγγίζοντας έτσι προς την λειτουργία διαχύσεως που έχει επισημανθεί στις φυσικές επιστήμες για τα συστήματα σε κρίση. Πολλοί ελκυσταί είναι έντονα διεγερτικοί. Έστω λοιπόν και αν ορισμένες διεγέρσεις καταλήγουν σε εκφορτίσεις που αδειάζουν τον ψυχισμό, άλλες οργανώνονται σε επενδύσεις μαζικές, εγκαθιστώντας σημεία υπερεπενδύσεων. Στο βιβλίο μου για την οικονομία των οριακών οργανώσεων (1992) έδειξα πως ορισμένα ψυχικά μορφώματα π.χ. το συναίσθημα της ελπίδας και οι σχετικές μ' αυτό αναπαραστάσεις, χρησιμεύουν ως ασπίδα κατά των αποεπενδύσεων, του άδειου, του λευκού της σκέψεως.

Άρα, δεν έχουμε να κάνουμε με ψυχικά συστήματα που λειτουργούν μόνον εκτός της λογικής της επιθυμίας (A. Green 1983), αλλά με συστήματα τα οποία λειτουργούν με τάσεις αντιτιθέμενες, έντονα τονισμένες λόγω χαμηλού βαθμού διαπλοκής των ενορμήσεων. Οι ψυχαναγκασμοί επαναλήψεων που είναι πέραν της αρχής της

ευχαριστήσεως δρουν παράλληλα με φαντασιωσικές παραγωγές της ναρκισσικής παντοδυναμίας εις άγραν ικανοποιήσεων.

Συμφωνώ λοιπόν με τον A. Green ότι οι επαναλήψεις εκφορτιστικού τύπου σε πράξεις και στο σώμα, καθορίζουν ψυχική λειτουργικότητα εκτός της λογικής της επιθυμίας, αλλά μόνον εν μέρει. Στη δική μου εμπειρία μπορούν να λειτουργούν παράλληλα και πρωτογενείς μηχανισμοί ενός ασυνειδήτου, το οποίον ως σύστημα επιτρέπει πραγματώσεις του επιθυμητού στα όνειρα και στις φαντασιώσεις. Δεν βρισκόμαστε λοιπόν πάντα μόνον μπρος σε καταστάσεις που δεσπόζονται από εκφορτίσεις τύπου αδειάσματος του ψυχικού (W. Bion) και που κρατούν το ελάχιστο της ψυχικής συνδέσεως μέσω των αυτοματισμών της επαναλήψεως, ψυχισμούς δηλαδή, από τους οποίους οι προσδοκίες και οι επιθυμίες απουσιάζουν και που λειτουργούν εκτός του άξονος ευχαρίστηση / δυσαρέσκεια.

Αυτά για το πρώτο στοιχείο.

- Το δεύτερο στοιχείο και πρόκειται για βασικό κριτήριο- είναι το εξής: Η δοκιμασία της πραγματικότητας δεν αλλοιώνεται θεμελιακά στους οριακούς, παρά το γεγονός ότι επηρεάζεται από την υποκειμενικότητα των κρίσεων, από τις ισχνές διαστάσεις του Υπερεγώ, και κυρίως από τις διχοτομήσεις που ως μηχανισμός δεσπόζουν στην ψυχική οικονομία αυτών των ατόμων προσδιορίζοντας μία λογική του «και ναι και όχι, ούτε ναι, ούτε όχι.»

Η λογική αυτή στηρίζεται από την παντοδυναμία που παραμένει σε ενέργεια. Έτσι κάτω από την διχοτομική οργάνωση απλώνεται το χαλί της παντοδυναμίας.

Το Υπερεγώ, δηλώνεται αδύναμο και ως προς τις προστατευτικές και ως προς τις απαγορευτικές του εγγραφές, αλλά οι οριακοί έχουν την δυνατότητα να κρατούν προς τον έξω κόσμο, π.χ στην εργασία τους και εν μέρει στις σχέσεις τους, προσαρμοστικότητα και ικανή απόδοση. Κατά βάσιν βέβαια, η οργάνωση του Εγώ είναι πορώδης και διαπερατή από

άγχη αποχωρισμού και εισβολής, που όπως έχω υποστηρίξει (1992) καλύπτουν τα άγχη της οριοθετήσεως. Αλλά η λειτουργικότης του Εγώ δεν θίγεται βασικά, πλην των στιγμών κρίσεως, οπότε οι επενδύσεις καταποντίζονται σε θύελλες πανικού, οι αναπαραστάσεις και τα συναισθήματα αφανίζονται, το δε άγχος είναι διάχυτο.

Όμως ακόμη και στις στιγμές κρίσεως το Εγώ ενίοτε μπορεί να κρατήσει την λειτουργικότητά του ως προς εξωτερικές εκδηλώσεις και η θύελλα να είναι εσωτερική, και εν πολλοίς, καλυμμένη. Τα επεισόδια αποπροσωποποίησης, εάν εμφανισθούν, είναι φευγαλέα. Γενικά, οι θεραπευόμενοι κρατούν την συνείδηση των διαφορών στον τρόπο που λειτουργούν . «Εδώ είμαι άλλος, αλλιώτικος από ότι έξω».

Αναγνωρίζουν τον εαυτό τους μέσα στα γεγονότα ενώ στους ψυχωτικούς αυτό είναι προβληματικό. Λειτουργούν διχοτομήσεις, αλλά λειτουργεί και ένα παρατηρούν Εγώ.

Ωστόσο, στις στιγμές κρίσεων, όταν συναντούν στερήσεις ή αναβολή ικανοποιήσεως αναγκών, όταν δηλαδή αντιμετωπίζουν ελλείψεις ή απώλειες, παραμερίζονται ή αφανίζονται ορισμένες αναπαραστάσεις και τα σχετικά συναισθήματα μετατρέπονται σε ελεύθερο διάχυτο άγχος, ή δεσμεύονται σε διωκτικά μορφώματα. Στην πρώτη περίπτωση είτε εγκαθίστανται διχοτομήσεις και αποκλεισμοί που ταραάζουν την ψυχική συνοχή, είτε διαπιστώνονται εκφορτίσεις στο επίπεδο της συμπεριφοράς και στο πεδίο του σώματος, μάρτυρες των δυσκολιών αναπαραστατικών και συναισθηματικών μορφοποιήσεων και συνδέσεων. Στην δεύτερη, έχουμε υπερεπενδύσεις στοιχείων που δεν ευνοούν την ψυχική κινητικότητα: π.χ εικόνων εφιαλτικών και διωκτικών. Έτσι πάσχουν και οι εσωτερικεύσεις και οι ταυτισιακές διαδρομές. Πάσχουν και ως προς το πολύ και ως προς το λίγο.

Τις δυσκολίες αυτές δείχνει και ο συνειρμικός λόγος.

-Πότε διαπιστώνεται ύπαρξη μαζικών επενδύσεων; Όποτε αντικείμενα ή καταστάσεις χρησιμοποιούνται με στόχο το ταυτόσημο στα πλαίσια

σχέσεων τύπου καθρέφτη ή διπλού. Σε σχέσεις δηλαδή που απορρίπτουν τις διαφοροποιήσεις και τις διαφορές. Όταν όμως τέτοια αντικείμενα απομακρύνονται ή χάνονται, αποξηραίνονται και οι επενδύσεις που τα αφορούν, παρασύροντας και τις επενδύσεις του Εγώ αφού τα αντικείμενα είναι κυρίως αντανάκλασεις του Εγώ. Έτσι μπορούν να χάνονται από τη μια στιγμή στην άλλη επενδύσεις που αφορούν και το αντικείμενο και τα ψυχικά του μορφώματα του Εγώ.

Ένα ακόμη θέμα χαρακτηριστικό των μεταίχμιων είναι ότι η αλληλοδιείσδυση του μέσα/έξω και η αστάθεια των ορίων μεταξύ των ψυχικών δομών, προσδιορίζουν και το άγχος της οριοθετήσεως που υπόκειται κατ'εμέ του άγχους χωρισμού και εισβολής. Το άγχος αυτό ξεπηδά τόσο λόγω αναζητήσεων των ορίων, όσο και λόγω της επιθυμίας αφανισμού τους.

«Δεν αντέχω τις οριοθετήσεις και τους κανόνες έλεγε ένας θεραπευόμενος. Είναι σα να υψώνεις τοίχους... Εγώ χάνομαι και χύνομαι μέσα στον άλλον... Υποφέρω με τα χωρίσματα... Χάνεται ο κόσμος μου όταν χάνω έτσι το βλέμμα του άλλου απάνω μου.» (Ο Winnicott θα είχε πολλά να πει εδώ).

Θεωρώ ότι οι μηχανισμοί των διχοτομήσεων, των διαψεύσεων και των προβολών είναι προσπάθειες προστασίας από την αγωνία που αφορά τα όρια τις οριοθετήσεις και τις τάσεις συγχωνεύσεως. Η αγωνία όμως είναι μεγάλη. Γι' αυτό και επιστρατεύονται οι φαντασιώσεις παντοδυναμίας.

Ποια είναι τα αποτελέσματα μιας τέτοιας οργανώσεως, όπως συνάγονται από την κλινική εμπειρία;

Κατ' αρχήν υπάρχει προσανατολισμός προς μια μόνιμη απελπισία για όσα - θα έλεγαν ο Ferenczi και ο Winnicott - βιώθηκαν ως ερήμωση και απόγνωση ίσως στην αρχή της ζωής, προκαλώντας έναν ακραίο ψυχικό πόνο που κατακερμάτισε την ψυχική ενότητα.

Ο Freud στο κείμενο του 1938 για τη διχοτόμηση του Εγώ, μιλάει για ρήγμα αγιάτρευτο.

Εγώ θα έλεγα ότι ανεξάρτητα από τις αιτίες, έχουμε να κάνουμε με απελπισία για όσα δεν ελέγχονται - εσωτερικές διεγέρσεις και εξωτερικοί ερεθισμοί- για όσα διαφεύγουν. Η παντοδυναμία - το να μην αφήνει κανείς τίποτα - όπως και οι διαψεύσεις και η σκληρή αντίσταση στις αλλαγές, εξυπηρετούν τις τάσεις επικυριαρχίας που επιχειρούν να διευθετήσουν και την απελπισία και την απειλή του αγνώστου και του απροσδόκητου.

Αφού οι ελλείψεις δεν είναι αποδεκτές, αφού κάθε παραίτηση (από την ναρκισσική πληρότητα) σηματοδοτεί εκείνα που πρέπει να εγκαταλειφθούν, επικρατεί η λογική της μη επιλογής. Όλα μένουν σε εκκρεμότητα. Ούτε ναι, ούτε όχι, και ναι και όχι. Οι επιθυμίες, ο χρόνος, οι αλλαγές όλα μένουν, αβέβαια, αλλά και δυνατά.

Οι επιλογές αποκλείονται, κάτι που δημιουργεί ιδιαίζουσες σχέσεις με τον χρόνο, αλλά και προβλήματα επενδύσεων. Εάν ταυτοχρόνως μπορεί να επενδύονται με μαζικότητα κάποια επιθυμητά και να εξαφανίζονται άλλα που ο ψυχισμός δεν κρατά· εάν τα επιθυμητά άλλοτε υφίστανται και άλλοτε όχι (κάτι που εξ' άλλου εξηγεί και τα κενά της σκέψεως, τα λευκά πεδία της μνήμης)· εάν κρατιώνται χωρίς παραλλαγές βιώματα της παιδικής ηλικίας σαν ο χρόνος να μην κυλά, ενώ άλλα εξανεμίζονται σαν να μην υπήρξαν ποτέ χωρίς επιστροφές δηλωτικές απωθήσεων· εάν ξέρω ότι δεν είμαι ένα με τον άλλον, αλλά και φαντάζομαι ότι είμαι, τότε όλα είναι δυνάμει ακινητοποιημένα, αλλά και δυνάμει κινητοποιήσιμα. Ο αποκλεισμός των επιλογών κρατά ανέπαφη την ψευδαίσθηση της λαβής επί όλων και της κτήσης, χωρίς βέβαια επίγνωση του τι διακυβεύεται σ' αυτή την ψυχική πραγματικότητα των διχοτομήσεων. Ωστε, όταν το 1927 ο Freud αιτιολογεί τις διχοτομήσεις μέσω του φόβου του ευνουχισμού, προτείνω να συμπληρωθεί η πρόταση με αναφορά στην παντοδυναμία που κινητοποιείται ως αντίβαρο. Στην

περίπτωση των οριακών χρησιμοποιείται ως αντίβαρο στον τρόπο της αποδιοργανώσεως του Εγώ.

Απομένει τώρα να καταλάβουμε γιατί λείπουν στους οριακούς οι αναμνήσεις θετικών εμπειριών. Ο R.Roussillon,(2002) ακολουθώντας τον Winnicott, λέει ότι αυτό οφείλεται σε ανεπάρκειες των πρώτων αντικειμένων ή σε μη διαθεσιμότητα τους. Ασφαλώς αυτός είναι ένας παράγων. Αλλά δεν νομίζω ότι είναι ο μόνος.

Τα αντικείμενα ξέρομε ότι δεν είναι ποτέ πλήρως διαθέσιμα. Η δυναμική του «ή σε κατέχω ή σε φτύνω», δεν αφήνει χώρο για την συγκρότηση ευχάριστων αναμνήσεων, διότι η έντονη επιθετικότητα που διακινείται στους οριακούς σε κάθε αναβολή και στέρηση, προβαλλόμενη έξω, καθιστά το αντικείμενο κακό και πρόξενο δυσπιστίας. Οι απογοητεύσεις είναι συντριπτικές. Γι' αυτό οι εσωτερικεύσεις δεν γίνονται αποδεκτές, ή αν γίνουν, ξαναφέρνουν το κακό μέσα, ενισχύοντας όση καταστροφικότητα λιμνάζει μέσα στο ψυχικό όργανο. Χρειάστηκαν έξι χρόνια δουλειάς σε μια περίπτωση για να αναδυθεί η χαμένη ως τότε εικόνα μιας θείας που είχε λειτουργήσει ως καλή μητέρα κατ' αντίθεσιν προς τις συντηρούμενες στερητικές εικόνες της πραγματικής μητέρας.

Που οδηγούν όλα αυτά, όταν σκεπτόμαστε την **μεταβίβαση** και την **ερμηνευτική** πολιτική στην αναλυτική εργασία.

Καταρχήν χρησιμοποιώ όρους της μεταψυχολογίας : Εγώ, επενδύσεις, πραγματικότητας μέσα/έξω κλπ., διότι θεωρώ ότι η μεταβίβαση είναι έννοια που ανήκει στην μεταψυχολογία, εφόσον δεν μπορεί να εξηγηθεί εκτός της εννοίας των επενδύσεων και του ψυχαναγκασμού της επαναλήψεως. Εξάλλου, η ψυχαναλυτική κλινική δεν μπορεί να διαχωριστεί από την θεωρία, δηλαδή από τον τρόπο που εσωτερικεύουμε και καταλαβαίνουμε τα κλινικά γεγονότα, είτε αυτά προέρχονται από τον ψυχαναλυτικό χώρο, είτε έξω από αυτόν.

Η μεταβίβαση προϋποθέτει, το ξέρομε, μετατοπίσεις και υποκαταστάσεις, έχει δηλαδή ορισμένες προϋποθέσεις και πορεία.

Κατ' αρχήν χρειάζεται η ενέργεια να μετατοπισθεί από την σωματική της βάση στο ψυχικό επίπεδο και να τεθεί υπό την αιγίδα της αρχής της ευχαρίστησης/δυσαρέσκειας. Το σημείο αυτό διακρίνει τις σύγχρονες νευρώσεις από τις νευρώσεις μεταβιβάσεως, γιατί στις σύγχρονες ακριβώς πάσχει αυτή η μεταλλαγή.

Πρέπει ακόμη οι διεγέρσεις να κυλήσουν μέσα σε σχετικώς σταθερά μορφώματα που επενδύονται και αντι-επενδύονται, οπότε στοιχειοθετούνται και οριοθετήσεις, αλλά και η λιβιδώ κινείται από ένα αντικείμενο σε άλλο.

Πρέπει τέλος να γίνονται αποδεκτά υποκατάστατα, οπότε οι σχέσεις της παιδικής ηλικίας με τις ιδιοτυπίες της εσωτερικεύσεώς τους. (imago), αλλά και οι ταυτισιακοί στόχοι μετατοπίζονται στο πρόσωπο του αναλυτή

Στους οριακούς όμως - έστω και αν κρατούν οι νευρωτικές επιστρωματώσεις - λόγω της δράσεως πολλών ελκυστών, οι διεγέρσεις δεν οργανώνονται ή οργανώνονται κατά στιγμές ή φάσεις, και πάλι αποδιοργανώνονται. Δείχνουν έναν ψυχικό χώρο που βομβαρδίζεται, περισσότερο ή λιγότερο, από ερεθισμούς που δεν απορροφώνται σε λειτουργικά για την ψυχική εργασία μορφώματα, δηλαδή σε μορφώματα επιδεχόμενα μετατοπίσεις και συμπυκνώσεις δυναμικές. Η αστάθεια των εσωτερικεύσεων αρνητικοποιεί την εργασία ενδοβολών και εντάξεων. Διαπιστώνομε λοιπόν ότι κατά στιγμές και φάσεις άλλοτε λειτουργούν κινήσεις μεταβιβάσεως, και άλλοτε σχήματα εκτός μεταβιβάσεως.

Οι διχοτομήσεις, ιδίως λόγω των εξιδανικεύσεων και παράπλευρων προβολών του μίσους, είναι συνήθεις. Η τεχνική της γεφυρώσεως των διχοτομήσεων δεν είναι εύκολη και οι εγκυπτώσεις των αντικειμένων συχνά ακινητοποιούν την ψυχική εργασία. Η ακινητοποίηση της σχέσεως μέσω ενθυλακώσεων του αντικειμένου

καταργεί την μεταβίβαση μέσα σε φαντασιώσεις ενσωματώσεως. Οι ακινητοποιημένες, παγωμένες εγκυτωμένες *imago* μας φέρνουν αντιμέτωπους με υπέρ-συμπυκνώσεις επενδύσεων, που όπως σωστά παρατήρησε ο M. Fain (1996) ευνοούν τις συγκινησιακές εκρήξεις και τις βίαιες εκφορτίσεις. Όστε είτε έτσι είτε αλλιώς, η μεταβίβαση εμφανίζεται αλλοιωμένη, δηλαδή δεν λειτουργεί πάντα ως μεταβίβαση. Το πρόσωπο του αναλυτή δεν είναι πάντα το υποκατάστατο σημαίνοντος προσώπου της ιστορίας του αναλυομένου. Σε ορισμένες φάσεις της αναλυτικής εργασίας μπορεί να είναι. Και αυτό οδηγεί συχνά στην παραγνώριση τού ότι σε άλλες φάσεις – ή ολοκληρωτικά σε ορισμένες περιπτώσεις - το «ως εαν» δεν λειτουργεί. Η σχέση είναι σχέση δυο προσώπων εκ των οποίων το ένα φέρει το βάρος του πραγματικού και του μη αντικαταστάσιμου πρώτου αντικειμένου, με καταθέσεις μίσους και απελπισίας, φόβου εγκαταλείψεως, πάθους, και συνεχών αιτιάσεων.

Πιστεύω ότι η ανάπτυξη της σχολής των διαπροσωπικών σχέσεων στο ψυχαναλυτικό πεδίο οφείλεται ακριβώς στην διαπίστωση ότι σε πολλές περιπτώσεις το «ως εάν» δεν ισχύει. Παραγνωρίζεται όμως το ό,τι η διάδραση που συνδέεται με εκφορτίσεις στην συμπεριφορά ή στο σώμα, στηρίζεται σε ελλείψεις της στοχαστικής, αναπαραστατικής και συμβολίζουσας σκέψης.

Ένα παράδειγμα όπου η μεταβίβαση χάνεται ήταν η σχέση του Winnicott με την M. Little. Αναδεικνύεται, κυρίως εδώ μία σχέση «συνοδείας».

- Μπορεί η συνοδεία να επιτρέψει την ανάδυση της επιθυμίας, όπως θα έλεγε ο Ferenczi; Σε άρθρο του στο εκ των Υστέρων ο Χρ. Αποστολακέας μιλούσε για «αγκυροβόλιο πραγματικότητας» ώστε η πραγματικότητα να γίνει πάλι επενδύσιμη (τεύχος 9, σελ. 59). Ωστόσο, θα πω ότι έτσι η αναδεικνύονται επίσης και κάποιοι κίνδυνοι ορατοί στις αναλύσεις και της M. Little και του Massud Khan, κίνδυνοι παραμερισμού της πατρικής διαστάσεως και τής διαμεσολαβήσεως του

ερμηνευτικού ρόλου του αναλυτού. Το μητρικό holding παραμερίζει την στέρηση και την επιθετικότητα αλλά αποκλείει πολλές συνιστώσες της σχέσεως. Εξάλλου ποτέ και πόσο η ναρκισσική σαγήνη του αναλυτού βοηθάει τον θεραπευόμενο;

Σε άλλες περιπτώσεις λειτουργούν μορφές αντιστροφών που πάλι καταργούν την μεταβίβαση. Ο R. Roussillon (2002a) τις είδε ως αδυναμία να βιωθή ο αναλυτής ως διπλό του θεραπευομένου στο πλαίσιο μιας ναρκισσικής προβληματικής της ταυτότητος. Νομίζω όμως ότι το θέμα είναι πιο πολύπλοκο, γιατί συνδέεται με διακυμάνσεις, βάσει των οποίων ο αναλυτής γίνεται αντιληπτός αλλοιώτικα κατά στιγμές και κατά φάσεις τις αναλύσεως.

Νομίζω ότι είναι σημαντικό να δούμε ότι και στη μεταβίβαση δρα για τους οριακούς το «και ναι και όχι». Δηλαδή ο αναλυτής άλλοτε λειτουργεί ως αντικείμενο των ενορμήσεων (που μετατοπίζεται, μπορεί να αντικαθίσταται και είναι στην διάθεση της λιβιδινικής ορέξεως), άλλοτε λειτουργεί όπως το αντικείμενο για το οποίο μιλά ο Freud στο *Πένθος και Μελαγχολία*. Αντικείμενο μοναδικό, αναντικατάστατο, και μισητό. Το Εγώ αλλάζει σύμφωνα με το μισητό αντικείμενο.

Στους οριακούς η σχέση με τον αναλυτή δρα ταυτοχρόνως σε διάφορα επίπεδα, έτσι ώστε τελικά να μην ακολουθείται δρόμος αλλαγών αφού συντηρείται το αμετάλλακτο του χρόνου και η παντοδυναμία.

Αλλά και όταν η σχέση λειτουργεί πιο κοντά στο νευρωτικό πρότυπο, ένα βασικό πρόβλημα έγκειται στο ότι οι ενορμητικές ώσεις οργανώνονται κυρίως σε μορφές αρνητικής μεταβιβάσεως που οφείλονται στην σχέση με το αντί – κείμενο, δηλαδή εκείνο που κείται-αντί και που ανθίσταται. Παραδείγματος χάριν, έχουμε κτυπήματα που καταφέρονται στον αναλυτή και στην ανάλυση, χωρίς να γίνονται αποδεκτές ερμηνείες που τείνουν να τα συνδέσουν με το παρελθόν και να τους αποδώσουν ιστορικότητα.

Επίσης έχομε στιγμές αφανισμού των αντικειμένων λόγω αποεπενδύσεων. Περιέγραφα πολλές μορφές του φαινομένου στο βιβλίο μου για το τραυματικό (2001) και καταλαβαίνετε την σημασία τους για τις εσωτερικεύσεις και την διαταραχή στην λειτουργία τους.

Εάν ο αναλυτής δεν συνειδητοποιεί τις αποκοπές και ρήγματα που χαρακτηρίζουν την σχέση με τον αναλυόμενο, η ανάλυσις δεν επιζεί. Ή θα διακοπεί μέσα στην θύελλα πράξεων και σωματικών επεισοδίων, ή θα συνεχίζει σε γραμμές στείρες. Η κλινική δείχνει ότι οι μεταίχμιοι δεν αναζητούν θεραπεία. Ζητούν να τους δεχθεί και να τους αναγνωρίσει ο αναλυτής στην παντοδυναμία του: «θέλω εξ' ίσου να ζήσω, όσο και να πεθάνω, να εξαφανισθώ.» Στο θριαμβικό πάθος αυτής της τρέλλας, θυσιάζονται, ώστε να συντηρηθεί το «και ναι και όχι.»

Μίλησα και πριν για σχέσεις πάθους. Αυτό δεν σημαίνει οπωσδήποτε σχέσεις έρωτος. Το πάθος έχει σχέση με το πάθημα και με την εξάρτηση και με την οργή. Θα έλεγα ότι η εκδίκηση, η επιθετικότητα, ο πόνος, η πρόκληση, η καταστροφικότης προς τα αντικείμενα και έναντι εαυτού σε διαδικασίες μαζοχιστικού τύπου ή η αρνητικοποίηση της σκέψεως (A. Green 1993), βρίσκονται στο προσκήνιο, και μαρτυρούν έναν χαμηλό βαθμό διαπλοκής των κινήσεων συνδέσεως και αποσυνδέσεως.

Υπάρχει τεράστια διαφορά μεταξύ της μεταβιβάσεως ως έμπρακτης επαναλήψεως (που σύρει μαζί όσα βιώθηκαν στις σχέσεις της παιδικής ηλικίας, επανεργοποιούμενα στο τώρα) και των επαναλήψεων /εκφορτίσεων που δεν μπορούν να δέσουν τις διεγέρσεις σε αναπαραστάσεις πράγματος ή λέξεων, και δεν στηρίζονται από φαντασιώσεις που εκπηγάζουν από την οργανωμένη νεύρωση μεταβιβάσεως.

Παράδειγμα: Ένας άνδρας που βρίζει ακατάπαυστα με χοντρές λέξεις πρόσωπα του περιβάλλοντος. Δεν σταματάει ούτε για να σκεφθεί, ούτε για να ακούσει. Λέει ότι ανακουφίζεται βγάζοντάς τα από μέσα του.

Πρόκληση - πρόσκληση προς τον αναλυτή; Ασφαλώς και αυτό. Το θέμα είναι εάν η συμπεριφορά του είναι αποδοτικά ερμηνεύσιμη, εάν δηλαδή μπορεί να γίνει προσιτό στον θεραπευόμενο το νόημα όσων συμβαίνουν και να συνδεθεί με την ιστορία του.

Είτε λοιπόν κατά φάσεις και κατά περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με μαζικές, βαριές, επενδύσεις του αναλυτού, είτε με αποεπενδύσεις του προσώπου του και της σχέσεως, χρειάζεται να θυμάται κανείς:

α) ότι η φορά των ώσεων προς το αντικείμενο δεν είναι σταθερή

β) ότι η αμφιθυμία δεν συγκροτείται

γ) ότι απουσιάζουν οι νευρωτικές διευθετήσεις, διότι η παιδική νεύρωση (δηλ. μια οργάνωση υστερικών διευθετήσεων) δεν στηρίζει την οργάνωση νευρώσεως μεταβιβάσεως

δ) ότι η παρακολούθηση των διακυμάνσεων της σχέσεως θέτει ιδιαίτερες απαιτήσεις στον αναλυτή εν σχέσει με την κυμαινόμενη προσοχή, κυρίως γιατί οι ενορμήσεις σπρώχνουν προς εκφορτίσεις βίαιες στην συμπεριφορά ή στο σώμα, ενώ παράλληλα χάνονται στοιχεία που θεωρεί ο αναλυτής κεκτημένα.

Ως συμπέρασμα θα έλεγα ότι η οργάνωση της μεταβιβάσεως που, όπως ξέρομε, εξαρτάται από την ποιότητα των αναπαραστάσεων, από την ταλάντευση κινήσεων επενδύσεων / αποεπενδύσεων / επανεπενδύσεων και από την συγκρότηση των εσωτερικών αντικειμένων, εδώ δεν εδραιώνεται.

Διαπιστώνεται ωστόσο οργάνωση σχημάτων που ταυτοχρόνως συντηρούν τη σχέση και ταυτοχρόνως τείνουν να την καταστρέψουν, όπως οι αρνητικές αντιδράσεις στην θεραπεία ή οι κινήσεις αντιστροφής στην σχέση (transfert de renversement) ή η διαθεσιμότητα στην εισβολή και την εγκατάλειψη.

Με αυτά τα δεδομένα, τι γίνεται στο πεδίο της ερμηνευτικής;

Θα επικεντρωθώ στις φάσεις κατά τις οποίες δεν λειτουργούν οι νευρωτικές επιστρώσεις, δηλ. σ'εκείνες που είναι μακριά από τις εκφράσεις του δυναμικού ασυνειδήτου.

Η ερμηνεία είναι διεργασία που βασίζεται στο δίπολο μεταβίβαση – αντιμεταβίβαση.

Όταν η ερμηνεία δεν γίνεται αποδεκτή, βιώνεται ως διωκτική. Το διωκτικό βίωμα, βεβαίως, σκιάζει το τι συμβαίνει, ότι δηλαδή, η ερμηνεία είναι φορέας του «άλλου», του «διαφορετικού» και το εισάγει σε μια σκέψη που δεν δέχεται το διαφορετικό, το καινούριο, γιατί σείεται η υφιστάμενη παντοδυναμία. Π.χ. ένας αναλυόμενος στον πέμπτο χρόνο της δουλειάς έλεγε: «Δεν αντέχω να μην είναι όλα όπως τα θέλω ... να μην γίνεται το δικό μου. Αλλιώς τα πράγματα μου φαίνονται ξένα».

Σε μια τέτοια οικονομία οι ερμηνείες περιεχομένου δεν είναι αποδοτικές, γιατί οι κινήσεις αδειάσματος, οι αποκλεισμοί, οι διχοτομήσεις, οι προβολές, οι διαψεύσεις, οι αποκλεισμοί, δηλώνουν την επιθυμία να μην γνωρίσει ο θεραπευόμενος όσα δεν θέλει να αποδεχθεί ως δικά του, απομακρύνοντας ο ίδιος το μη οικείο, απορρίπτοντας το διαφορετικό. Οι ερμηνείες περιεχομένου δεν αποδίδουν λοιπόν, διότι δεν έχουμε να κάνουμε με το παραγωγικό δυναμικό ασυνείδητο των απωθήσεων.

Ως εκ τούτου, υποστηρίζω ότι εκτός από τις κατασκευές του αναλυτού που μπορεί να προσφέρουν διαρθρώσεις όσων δεν έχουν αναπαρασταθεί και συμβολισθεί (κατασκευές που επιχειρούν να εισάγουν τον χρόνο της ιστορίας), αποδοτικές είναι κυρίως οι παρεμβάσεις που αφορούν τον τρόπο λειτουργίας: π.χ. τους ψυχαναγκασμούς επαναλήψεως και το κόστος τους. Βέβαια οι παρεμβάσεις πρέπει διατυπώνονται προσεκτικά, ώστε να μην πληγωθεί ο εύθραυστος ναρκισσισμός. Οι παρεμβάσεις μπορεί επίσης να σημειώσουν τις αντιφάσεις π.χ. ανάμεσα στην επιθυμία για αλλαγή και

στην πρακτική των αντιστάσεων και της ακινητοποιήσεως των συναισθημάτων και της σκέψεως· ή ακόμη να δείξουν κάποιες μνήμες, χαμένες ως αναμνήσεις, που φωλιάζουν μέσα σε επαναλήψεις.

Βεβαίως με όσα λέω για παρεμβάσεις που υποσημειώνουν τον τρόπο λειτουργίας, δεν σημαίνει ότι πρεσβεύω την απόλυτη αποχή από ερμηνείες που αφορούν το περιεχόμενο. Θεωρώ όμως ότι είναι χρησιμότερο οι ερμηνείες αυτές να δίνονται όταν - και εάν - ο τρόπος λειτουργίας του θεραπευόμενου έχει δουλευτεί αρκετά, ώστε να είναι δυνατόν να αποδεχθεί ένα νόημα ως προς το γιατί αυτό το περιεχόμενο, εμφανίζεται αυτή την στιγμή. Παραδείγματος χάριν μια θεραπευόμενη επαναλάμβανε ότι δεν συγκρατεί αυτά που ακούει. Μια μέρα μου λέει ότι κάποια συνάδελφος της έβγαλε την πίστη και ότι αισθάνεται οργή, όπως όταν ήταν μικρή που ευχόταν για όσους ήθελε να εκδικηθεί να εξαφανισθούν. Της λέω: «Ίσως γι' αυτό εξαφανίζονται εδώ, όσα ακούτε από εμένα; »

Ο φόβος να σκεφθείς (ο Green μίλησε για κεντρική φοβία, 2002), που οδηγεί σε αποσβέσεις και σε κενά σκέψεως, οφείλεται και στο ότι το άγνωστο που μπορεί να αναδυθεί είναι «το καινούργιο» που κανείς δεν ξέρει τι μετατοπίσεις μπορεί να παρασύρει, διασαλεύοντας την τάξη των επαναλήψεων και την παντοδυναμία.

Γι' αυτό ακριβώς, οι οριακοί καταφεύγουν σε συρρικνώσεις του Εγώ, σε αρνητικές θεραπευτικές αντιδράσεις, σε αγκιστρώσεις σε καταστάσεις και στοιχεία οικεία, ή σε αποδομήσεις των αντικειμένων και των ψυχικών τους μορφωμάτων. Έχω δώσει σχετικά πολλά παραδείγματα και στο βιβλίο για την οικονομία των οριακών και στο βιβλίο για το τραυματικό. Είναι λοιπόν αναγκαίο πριν από κάθε άλλη εργασία, όπως θα έλεγαν οι Botella ή παλαιότερα ή P. Aulagnier, να καταστή δυνατό οι εντάσεις, να γίνουν εικόνες και πέρα από αυτό να κινητοποιηθούν επενδύσεις στην σκέψη γενικότερα.

Το να επανεσωτερικεύσει ο θεραπευόμενος τα στοιχεία που προβάλλει έξω είναι πάντα μια δύσκολη διαδικασία. Περισσότερο από το περιεχόμενο μας ενδιαφέρει το να αναγνωριστή η αξία τους ως μιας παραγωγής του υποκειμένου που έχει ορισμένους στόχους.

Αφ'ετέρου το να δείξει ο αναλυτής στον αναλυόμενο ότι ο τρόπος που κινείται ψυχικά συνίσταται στο να κρατάει διχοτομημένες επενδύσεις παράλληλες, αντίθετες, αλλά και ασυγκρουσιακές, σημαίνει ότι του δείχνει κάποιες συνδέσεις και κάποιες αποσυνδέσεις σε τομείς τού Εγώ και σε εμπειρίες του. Επομένως, ο αναλυτής αναφέρεται έτσι σε αρθρώσεις, σε δεσμούς αλλά και σε μη αρθρώσεις, των οποίων το υποκείμενο είναι και φορέας και δρων παραγωγός. Αυτά όμως δεν γίνονται εύκολα αποδεκτά από τους θεραπευόμενους, γι' αυτό και η επανάληψη αναδεικνύεται ως στοιχείο αναγκαίο και στην δραστηριότητα του αναλυτή.

Βέβαια, εδώ θα πω ότι σε πολλές περιπτώσεις οριακών, η αναταραχή που δημιουργείται από την διάχυση των ελκυστών οδηγεί σε διχοτομήσεις αμυντικές, όχι στέρεα οργανωμένες. Είναι λοιπόν, ευκολότερα ανατάξιμες από άλλες, αλλά υπάρχει και ο κίνδυνος όταν οι διχοτομήσεις υποχωρήσουν να επιφέρουν επεισόδια συγχυτικά.

Ένας αναλυόμενος έλεγε: «Ξέρω τώρα ότι αυτό το κύμα που ξεχύνεται μέσα μου και με αποσυνδέει από εκεί που βρίσκομαι, προέρχεται από μένα. Με κάνει να χάνω το νόημα των πραγμάτων». Σε μεταγενέστερο χρόνο έλεγε ότι το κύμα αυτό το ζούσε σαν θάνατο, αλλά δεν το απέδιδε πια στους άλλους.

Οπωσδήποτε, λόγω όλων αυτών των δυσκολιών, των αμυντικών μηχανισμών και των αντιστάσεων θεωρώ σημαντική την εισαγωγή στην θεραπεία της έννοιας των διαφοροποιήσεων και των διαφορών τόσο μέσω παρεμβάσεων (π.χ. σήμερα μου λέτε ότι ... Προ καιρού είχατε αναφερθεί σε ...), όσο και μέσω στάσεων του αναλυτή.

Έχω επιμείνει ότι ο χώρος της αντιμεταβίβασης στην εργασία με τους οριακούς χρειάζεται να περιλάβει την εναλλαγή στάσεων επαγρυπνήσεως και κυμαινόμενης προσοχής. (Ποταμιάνου 1992)

Δεν είναι δυνατόν ο αναλυτής εδώ να αφηθεί μόνον στην μορφολογική παλινδρόμηση, που λένε οι Botella. Έχει ανάγκη να οργανώσει «βιώματα διαφορών» και να χρησιμοποιήσει ανάλογα τις παρεμβάσεις του, εισάγοντας την αμφιβολία μέσω, θα λέγαμε, αμφι/βολών. Αυτό σημαίνει ότι κάποιες παρεμβάσεις του θα είναι διεγερτικές (με την έννοια της optimum σαγήνης που προσελκύει επενδύσεις στην σκέψη γιατί χρειάζεται να ενισχυθούν οι αυτο-ερωτισμοί, οι οποίοι θα ευνοήσουν την ονειρική δραστηριότητα και το παιχνίδισμα εικόνων και αναπαραστάσεων), ενώ άλλες θα είναι αλεξι-ερεθιστικές. Από την άλλη μεριά χρειάζεται να αφηθεί να παρακολουθήσει τα «και ναι, και όχι» της παντοδυναμίας.

Το κλίμα της αντιμεταβίβασης το έχω περιγράψει αναλυτικά (Ποταμιάνου, 1992, 1995, 2001). Άρα δεν θα επιμείνω σ' αυτό. Εξ' άλλου υπάρχουν εργασίες πολλές πολλών γι' αυτό το θέμα. Θα πω μόνον ότι η αντιμεταβίβαση χρειάζεται εδώ χώρο που να αποδέχεται το χρόνο των επαναλήψεων (ότι τα πράγματα θα λεχθούν και θα χαθούν πολλές φορές) και της ελλείψεως, δηλαδή τον οργανωτικό ρόλο της φαντασιώσεως του ευνουχισμού. «Γιατί αλλιώς οι άμυνες του ψυχαναλυτή τον οδηγούν σε θέσεις εκείνου που ξέρει και πού κυριαρχεί» (R. Roussillon, 2002).

Ασφαλώς, δεν προσδοκούμε ότι θα κινηθούμε εδώ στο χώρο των διαστάσεων του ερμηνευτικού λόγου που έχω περιγράψει (1990β), εφόσον τα αναπαραστατικά δίκτυα είναι ισχνά και ασταθή, τα συναισθήματα καταστέλλονται ή αντίθετα υπόκεινται σε βίαιες εκρηκτικές εκφράσεις. Όμως μπορούμε να επιχειρήσωμε ανασυντάξεις του ψυχικού, κάνοντας κατανοητή την απελπισία που δημιουργεί η συνειδητοποίηση της μη ψυχικής ενότητας και μετατρέποντας την

αναταραχή σε νοσταλγία, δηλαδή τελικά σε μια επένδυση της απουσίας και της ελλείψεως που να επιτρέψει κάποια συμφιλίωση με την ιδέα ότι μερικές διαστάσεις της ψυχικής πολυμέρειας θα μείνουν για πάντα απρόσιτες στη συνείδηση κι στην αυτογνωσία μας.

Αναλυτής και θεραπευόμενος χρειάζεται να βρουν μαζί τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ένας ψυχισμός που δουλεύει σε πολλούς αφέντες, θα φθάσει να μετατρέψει την οδύνη των χωρισμών σε εργασία προς μια ενοποίηση εαυτού που, βέβαια, ποτέ δε θα πάψει να υπόκειται σε ταλαντεύσεις.

Θα έλεγα, ότι η ψυχαναλυτική σχέση σε αυτές τις περιπτώσεις υφαίνεται ως διαδικασία που εγγίζει όσα ποτέ δεν έχουν συμβεί: τόσο ως προς την συγκρότηση του Εγώ, όσο και ως προς την αναδιάρθρωση της ψυχικής πραγματικότητας και του ψυχικού γίνεσθαι.

Όπως έλεγε ένας αναλυόμενος, «ξέρω ότι η παντοδυναμία μου κρατούσε μακριά το βάρος όσων δεν ήθελα να γνωρίσω ... Τώρα είναι αλλοιώτικα και δεν πονώ τόσο πολύ...».

Δεκέμβριος 2003

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- AULAGNIER, P. (1986) : Un interprète en quête de sens. Paris, Ramsay.
- ANZIEU, D. (1976): Le transfert paradoxal. *Nouv. Rev. Psychan.*, 12: 49-72.
- ANDRÉ, J. et al. (1999): Les états limites. Paris, P.U.F.
- _____ (2002): Transfert et états limites. Paris, P.U.F.
- BAYLE, G. (1996): Les clivages. *R.F.P.*, vol. LX, special issue.
- BERGERET, J. (1974): La dépression et les états limites. Paris, Payot.
- BERGERT, J. & REID, W. (1986): Narcissisme et états limites. Montréal, Dunod et Pr. de l'Univ. de Montréal.
- BION, W. (1962): Learning from experience. London, P. Heinemann.
- _____ (1967): Second thoughts. London, Aronson.
- BOTELLA, C. & S. (2001): Figurabilité et régrédience. *R.F.P.*, vol. LXV, special issue.
- FAIN, M. (1992): La vie opératoire et les potentialités de névrose traumatique. *Rev. Fr. Psychosom.*, 2, 5-23.
- FAIN, M. (1996): Régression et psychosomatique. *Rev. Fr. Psychosom.*, 9, 197-202.
- FREUD, S. (1914a): On narcissism; an introduction. S.E.14.
- _____ (1914b): Remembering, repeating and working through. S.E.12.
- _____ (1920): Beyond the pleasure principle. S.E.18.

- _____ (1923): The Ego and the Id. S.E.19.
- _____ (1924): The economic problem of masochism. S.E.19.
- _____ (1925a): Negation. S.E.19.
- _____ (1925b): Resistances to psychoanalysis. S.E.19.
- _____ (1927): Fetishism. S.E.21.
- _____ (1938a): Splitting of the Ego in the process of defence. S.E.23.
- _____ (1938b): An outline of psychoanalysis. S.E.23.
- GREEN, A. (1977): The borderline concept in *Borderline Personality Disorders*. Ed. D. Hartocollis. N.Y. Intern. Univ. Press.
- _____ (1983): Narcissisme de vie, narcissisme de mort. Paris, Ed. de Minuit.
- _____ (1990): La folie privée. Paris, Gallimard.
- _____ (1993): Le travail du négatif. Paris, Ed. de Minuit.
- _____ (1997): Chiasmus of borderline states and hysteria. *12th Confer. Fed. Eur. Psych., Bull. 48, Psychoanalysis in Europe*.
- _____ (2000): Le temps éclaté. Paris, Ed. de Minuit.
- _____ (2002): La pensée clinique. Paris Odile Jacob
- GUILLAUMIN, J. (1987): Entre blessure et cicatrice. Ed. Champ Vallon.
- _____ (1996): L'objet. Bordeaux, L'esprit du temps.
- KERNBERG, O. (1967): Borderline personality organization. *Journ. Am. Psychoanal. Assn.*, 15, 641-685.

_____ (1975): Borderline conditions and pathological narcissism. New York, Jason Aronson.

KERNBERG, O., SELZER, M.A., KOENIGSBERG, H.W., CARR, A.C. & APPELBAUM, A.H. (1989): Psychodynamic psychotherapy of borderline patients. New York, Basic Books.

KOHUT, H. (1966): Forms and transformations of narcissism. *Journ. Am. Psychoanal. Assn.*, 14, 243-272.

MARTY, P. (1976): Les mouvements individuels de vie et de mort. Paris, Payot.

_____ (1980): L'ordre psychosomatique. Paris, Payot.

POTAMIANOU, A. (1990a): Réflexions et hypothèses sur la problématique des états limites. In *La Psychanalyse. Questions pour demain*. Monograph, *Rev. Fr. Psychan.*

_____ (1990b): Dimensions of the interpretative discourse in psychoanalysis. *Journal Diavazo*, 238: 56-60 [in Greek].

_____ (1992): Un bouclier dans l'économie des états limites. Paris, P.U.F.

_____ (1995): Processus de répétition et offrandes du Moi. Lausanne-Paris, Delachaux-Niestlé.

_____ (1997): Working the borders. *12th Confer. Fed. Eur. Psych., Bull. 48, Psychoanalysis in Europe*.

_____ (1999): Le temps de l'interprétation. *Rev. Fr. Psychosom.*, 16, 49-56.

- _____ (2001): *Le traumatique*. Paris, Dunod.
- _____ (2003): *Transformations and Resistances. Confer. Fed. Eur. Psych., Sorrento, El. Bull. 58*
- ROSENBERG, B. (1991): *Masochisme mortifère et masochisme gardien de la vie*. Paris, P.U.F.
- ROSENFELD, H. (1964): *On the psychopathology of narcissism. Int. Journ. Psychoan., 45, 332-337.*
- _____ (1980): *The handling of resistances. Int. Journ. Psychoan., 61, 71-81.*
- ROUSSILLON, R. (1991): *Paradoxes et situations limites de la psychanalyse*. Paris, P.U.F.
- _____ (1999): *Agonie, clivage et symbolisation*. Paris, P.U.F.
- _____ (2002a): *Le transfert délirant, l'objet et la reconstruction. In Transfert et états limites. Ed. Jacques André. Paris, Pr. Un. Fr.*
- _____ (2002b): *Agonie et désespoir dans le transfert paradoxal. In Le temps du désespoir. Ed. Jacques André. Paris, Pr. Un. Fr.*
- SEARLES, H. (1963): *L'effort pour rendre l'autre fou*. Gallimard, 1977.
- STONE, M. Ed. *Essential papers on borderline disorders*. N.Y. University Press, 1986.

WINNICOTT, D. (1958): Metapsychological and clinical aspects of regression. In *Through Paediatrics to Psychoanalysis*. London, Tavistock Publications.